



STUDIEPROGRAM

Kunskap i cirklar: om arbetarrörelse och folkbildning

6

Den svenska demokratin sådan vi idag känner den har i hög grad växt fram i studiecirkeln, i den lilla gruppen, där människor samlades och upptäckte att de hade kraften och förmågan att bestämma över sina egna angelägenheter.¹

Orden är statsminister Olof Palmes och yttrades i riksdagen under en debatt om den nya regeringsformen den 5 juni 1973. Det var inte enda gången Palme uttalade sig om studiecirklar på det här viset. Några år tidigare hade han på SAP:s kongress kallat Sverige för en ”studiecirkeldemokrati” – ett ord som gärna citeras i krönikor över arbetarrörelsens folkbildning.² Olof Palme var kanske särskilt engagerad i just studieförbundens verksamhet – den före detta utbildningsministern hade även suttit i styrelsen för Arbetarnas bildningsförbund, ABF, mellan 1955 och 1961 – men han fångade ändå något som låg i tiden. De fria studieförbunden hade på 1960- och 1970-talen en stark position, inte minst ABF. Gunnar Hirdman, förbundets studierektor under två decennier, lyfte fram förbundet som en grundpelare i den reformistiska arbetarrörelsen: om SAP var det politiska och LO det fackliga så var ABF det tredje, kulturella, fundamentet.³

Tanken på att studiearbete befrämjade de breda folklagrens egenmakt var inte Palmes egen. Idén fanns redan då den organiserade folkbildningen tog fart under tidigt 1900-tal – bildning skulle dana människor så att de kunde ta ansvar för politik och samhälle. Betydelsen av bildningsförbund och studiecirklar inom arbetarrörelsens deloffentlighet har också senare lyfts fram av forskare, bland andra statsvetaren Jenny Jansson.⁴

Mycket forskning om bildningsarbetets roll fokuserar på tidigt 1900-tal, arbetarrörelsens formeringsperiod. Den period som studeras här, 1960-

och 1970-talen, är i stället rörelsens ”skördetid”.⁵ Från att ha varit marginaliserad kring sekelskiftet, en alternativ offentlighet eller motoffentlighet, erövrade framför allt den reformistiska grenen av arbetarrörelsen successivt politisk makt och industriellt inflytande och blev ledande i svenskt politiskt och samhälleligt liv under mitten av 1900-talet. Arbetarrörelsen var då inte längre en motoffentlighet, men fortfarande tydligt en deloffentlighet, med egna arenor, aktörer och institutioner: dagspress, tidskrifter, förlag, folkhögskolor, kursgårdar och – inte minst – studieförbund.⁶

Perioden är inte heller bara arbetarrörelsens skördetid, utan på många sätt även de fria studieförbundens. I det här kapitlet ska därför, för det första, den ”fria och frivilliga” folkbildningen inom arbetarrörelsens studieförbund ABF passas in i diskussionen om kunskapens aktörer och arenor som förs i boken. För det andra behandlar kapitlet frågan om humaniora inom arbetarrörelsens deloffentlighet, specifikt den socialdemokratiska grenen. Hampus Östh Gustafsson har visat att humaniora under 1900-talet ständigt hade problem med att motivera sin existens i ett samhälle dominerat av vad han kallar en planeringsrationell legitimitetsregim, där företrädare gavs åt andra kunskapsområden. Östh Gustafsson är förvisso noggrann med att inte likställa folkhemsperiodens Sverige med socialdemokratien – forsknings- och utbildningspolitiken var ofta blocköverskridande – men visionen om rationell planering sammanföll i hög grad med socialdemokratins långa obrutna period vid makten och det är tydligt att dylika ideal fanns inom arbetarrörelsen.⁷

Teknik, naturvetenskap och samhällsvetenskap upplevdes inom socialdemokratien som viktiga för utvecklingen av välfärdsstaten Sverige. Idéhistorikern Per Sundgren har i sin bok om kulturpolitik inom arbetarrörelsen lyft fram den oerhörda tilltro som fanns till de växande samhällsvetenskaperna under efterkrigstiden, även när man utformade och diskuterade kulturpolitik, som annars kan tänkas ligga nära humanioras domäner.⁸ I en historik över ABF under efterkrigstiden pekar Bengt Johanson på att det jämfört med andra studieförbund haft en tydligt samhällsvetenskaplig profil.⁹ Socialdemokratien har dessutom ofta hävdats odla en identitet som ”bärare av det historiska framsteget”, särskilt under efterkrigstiden kopplat till en stark modernitetssträvan och framstegstro. Detta kan tänkas skapa både en viss historielöshet och en misstro mot humaniora, som länge



● **OLOF PALME VAR EN VÄN AV FOLKBILDNING.** Före sin tid som partiledare och statsminister satt han i ABF:s styrelse under flera år. Här diskuterar han med kulturivrande demonstranter i Göteborg i september 1969.

hade konservativa konnotationer.¹⁰ Samtidigt fanns det hos tidiga ledande socialdemokrater, inte minst bland många av dem som var med och formade ABF, en bildningsidealism som gärna framhävde klassisk humaniora. I studiecirkeln inledande fas som kunskapsarena uppfattades studier av skönlitteratur, filosofi och historia som viktiga.¹¹ Frågan är hur mycket det arvet spelade roll under efterkrigstiden och om det fanns nya utvecklingar och utmaningar som ledde till förnyat intresse för de humanistiska kunskapsområdena.

Arbetarrörelse och humaniora, med särskilt fokus på ABF och dess studiecirklar, är alltså kapitlets ämne. Det är ett potentiellt enormt tema, men kommer framför allt att behandlas genom en lokal empirisk studie som ska belysa helheten. Genom att studera en av landets största lokalavdelningar av ABF, nämligen den i Göteborg, får vi konkretion. Här diskuteras centrala aktörer, folkbildningens fysiska arenor, men framför allt innehållet i de studiecirklar som gavs under vår aktuella period, med fokus på humaniora. För att också lyfta frågan om den nationella bredare deloffentligheten och humanioras roll i dess idédebatt kompletteras studien med en undersökning av den centrala socialdemokratiska idétdiskriften *Tiden*, som placeras in i en diskussion om arbetaroffentligheten i stort. Men först en introduktion till ämnet folkbildning och studieförbund, framför allt ABF, och studiecirkeln som kunskapsarena.

Folkbildningen, ABF och studiecirkeln

Folkbildning kan förstås på olika sätt. Grovt sett pekar begreppet främst åt två håll. Det kan beteckna populärvetenskaplig kunskapsförmedling – detta är den betydelse vi låg närmast i kapitel 2, om etermedier. Här talar vi snarare om folkbildning i den andra vanliga bemärkelsen, som en form av kollektivt självbildningsprojekt, ofta knutet till folkrörelserna och pågående utanför det formella utbildningssystemet. Historiskt brukar man tala om att denna ”fria och frivilliga” folkbildning har fyra grenar: folkbibliotek, föreläsningsverksamhet, studieförbund och folkhögskolor. Under vår undersökningsperiod har dock de två förstnämnda hunnit träda i bakgrunden och folkbildningen blivit allra främst förknippad med studieförbundens verksamhet.¹²

Folkbildning har ibland definierats i kontrast till det som är ”uppåt” eller ovanför (högskola och universitet) och ”nedåt” eller nedanför (obligatorisk skola).¹³ I stället för att göra en hierarkisk eller vertikal indelning kan man dock se på folkbildningen horisontellt, som att den pågår utanför eller vid sidan om de av stat och kommun mer direkt kontrollerade utbildningsinstitutionerna. Därmed kan man se fenomenet folkbildning som vad vi kallar samhällelig kunskaps-cirkulation – en form av offentlig kunskapsbildning som just äger rum på arenor utanför de formella utbildnings- och forskningsinstitutionerna.¹⁴

Folkbildningens grundläggande organisationer är de fria studieförbunden. De studieförbund som får statligt folkbildningsanslag är i dag tio till antalet, men har varierat något genom åren. De flesta studieförbunden har sina rötter i någon av de större folkrörelserna och/eller är knutna till politiska partier eller religiösa institutioner. Äldst såväl som störst är det som är knutet till arbetarrörelsen och dess offentlighet, nämligen Arbetarnas bildningsförbund, ABF.¹⁵

ABF grundades 1912. Vid grundandet fanns sju stiftande organisationer, varav de största var Kooperativa förbundet (KF), Landsorganisationen (LO) och Socialdemokratiska Arbetarepartiet (SAP). Bildningsarbetet startade inte från noll, utan man samordnade det som redan gjordes. En orsak var att större förbund kunde få statsbidrag för bokinköp. Flera yngre socialdemokrater var drivande, framför allt Rickard Sandler, som blev förbundets första, då oavlönade, studieledare.¹⁶ När Sandler gick bort ett halvt sekel senare, efter att inte bara ha varit ABF:s ordförande i 26 år utan därtill både stats- och utrikesminister, var förbundet en jätteorganisation med ett stort antal anställda och arvoderade runtom i landet, en omsättning på miljontals kronor och årligen drygt 300 000 deltagare i studiecirklar, en siffra som skulle fortsätta att öka under 1960- och 1970-talen.¹⁷ ABF har under den största delen av sin historia framför allt varit nära kopplat till den reformistiska arbetarrörelsen, och sammanflätningen med socialdemokratin har redan synliggjorts. Detta är inte minst fallet under den period som behandlas här – partierna till vänster om socialdemokratin stod utanför ABF till början av 1970-talet och hade därefter en högst marginell position.¹⁸

Studieförbunden tillhandahöll ett antal arenor för samhällelig kunskaps-cirkulation. När det gäller ABF fanns under vår period en medial

sådan i tidskriften *Fönstret*, som under 1960- och 1970-talen hade en högst respektabel upplaga på några tiotusen exemplar.¹⁹ Man kan betrakta vissa platser – vi ska nedan återkomma till Folkets Hus – som fysiska kunskapsarenor, men på sätt och vis var den mest betydande arenan av mer abstrakt art, nämligen studiecirkeln.

Studiecirkeln har alltid varit helt central för studieförbundens verksamhet.²⁰ Det är en studieform som inte är unik för Sverige, men som har fått en alldeles unikt stor roll här, inte minst genom folkrörelsernas bildningssträvanden och deras framgångar i att institutionalisera dessa med stöd från statsmakten.²¹ Historien brukar ofta inledas med Oscar Olsson, ”studiecirkelns fader”, i början av 1900-talet. Olsson var studieledare inom nykterhetsförbundet IOGT, men han var även socialdemokrat, viktig såväl i grundandet av ABF som i 1912 års biblioteksreform som innebar att frivilliga cirkelstudier fick statsbidrag – något som grundlade studiecirkelns dominans och folkbildningens position under resten av århundradet.²²

Olsson underströk att studiecirkeln skulle vara självbildning i samkvämsform, samt att den skulle skilja sig från en skola som dikterar ett förutbestämt kunskapsinnehåll.²³ Även om cirkeln form blev delvis styrd av studieförbunden levde Olssons ideal kvar. Studiecirkeln var en frivillig studieform, oftast öppen för alla utan förkunskapskrav och icke behörighetsgivande. En mindre grupp människor samlades veckovis under terminerna, oftast utanför normal arbetstid, för att studera och diskutera ett ämne de själva valt. Detta under ledning av någon som inte var ämnesexpert, dock i ökande grad utbildad i just cirkelledarskap. I allt väsentligt var det så det såg ut inom ABF på 1960- och 1970-talen. I häften riktade till cirkelledare underströks att cirkeln skulle vara ”fri och frivillig”, om än inom vissa specifika ramar.²⁴

Även om studiecirkeln inte var en fysisk arena i samma mening som mötesplatser som Sigtunastiftelsen, eller massmedial på samma sätt som andra vi talat om här, så uppvisade cirkeln i den form den hade hos ABF under vår undersökningsperiod många av de karakteristika som vi i inledningen av vår bok menat kännetecknar en offentlig kunskapsarena. ABF-cirkeln var knuten till arbetarrörelsen men i princip öppen för vem som helst. Dock kan man se personer med koppling till arbetarrörelsen, särskilt med arbetaryrken, som den centrala publiken. I detta fanns en beständig-

het, och beständighet fanns också beträffande vilken kunskap som tog plats i ABF:s studiecirklar. Detta kunde förstås variera något över tid, men det fanns ändå en tydlig kontinuitet i cirkelutbudet, som konstruerades på ett komplext sätt. Behoven hos arbetarrörelsen (facken och partiet) spelade roll, men det gjorde även rörelsens och studieförbundets traditioner och ideal, vilka kunde gå utanför de rena instrumentella behoven. Härtill styrdes det hela av kunskapsaktörer i nyckelpositioner, som instruktörer, kommittéledamöter och författare av studiematerial, i dialog med den publik som sedan bearbetade kunskapen i specifika cirklar. Cirkeln som arena var alltså inte en del av det etablerade utbildningsväsendet, däremot kan man se studieförbunden, här ABF, som en form av infrastruktur där studiecirkelarna ingick som den centrala arenan.

Studiematerialet var viktigt för cirkeln funktion. Detta kunde komma från olika håll, men det fanns centrala producenter. För ABF var samarbetet med Brevskolan betydelsefullt. Brevskolan hade startat för att tillhandahålla korrespondenskurser inom handel och bokföring för Kooperativa förbundet, men verksamheten förändrades och tillverkning av studiecirkelmateriel blev en central aktivitet.²⁵ Samarbetet mellan ABF och Brevskolan var tätt och flera personer hade under efterkrigstiden ledande funktioner i båda organisationerna. Här kan framför allt nämnas Sven-Arne Stahre, som var rektor för Brevskolan 1944–1951 och sedan blev studierektor för ABF, en post som han innehade i 20 år till 1972. Inge Johansson, som efterträdde Stahre som ABF:s studierektor, hade även han arbetat för Brevskolan. Båda var under sina perioder som studierektorer också styrelseledamöter för Brevskolan.²⁶

Allteftersom kom ABF:s nationella huvudorganisation att utvecklas till ett stöd för lokalförbunden, vilka i direkt mening drev bildningsarbetet. Som krönikörer om förbundet understrukt har ”folkbildningsverksamheten alltid varit mycket decentraliserad” och det lokala arbetet har alltid varit ”grunden för ABF”.²⁷ Därför finns det en poäng med att låta studiet av kunskapsarbetet inom ABF empiriskt bli en avgränsad studie av ett lokalförbund. För att undvika risken för idiosynkrasi som ett mindre förbund för med sig, ställs här i fokus lokalavdelningen i rikets andra stad Göteborg, som ju historiskt sett är en stad med stark arbetaroffentlighet. Med en undersökning av Göteborg vidgar vi bokens geografiska sfär, även

om det är en begränsad del av staden vi undersöker. Staden skiljer sig naturligt nog från Stockholm, som har landets politiska och mediala etablissemang, men också från Lund och Uppsala. Även om Göteborg har ett stort universitet (från 1954) har detta inte satt samma prägel på stadslivet som i de traditionella universitetsstäderna.²⁸

I studiet av ABF Göteborg, dess cirkelverksamhet och kunskapsaktörer görs några kopplingar för att få en bredare bild – dels återkommer relationen till den lokala deloffentligheten, dels är tanken att det lokala studiet kan belysa det nationella, även om det nog fanns lokala egenheter. Verksamheten påverkades av lagstiftning, de lokala strukturerna var likartade runtom i Sverige, en hel del studiematerial användes över hela landet och trenderna som ses i Göteborg var i flera fall nationella.

Lokal folkbildning i arbetarrörelsens offentlighet

Det brukar ibland sägas att arbetarrörelsen i Göteborg var mer radikal, med en större kommunistisk kontingent än i övriga landet, men den reformistiska socialdemokratin var ändå stark. Från den allmänna rösträttens införande 1919 har Socialdemokraterna ständigt varit största parti i den lokala politiken. Stads- och kommunfullmäktiges ordförande var ofta socialdemokrat under 1900-talet, även om det också funnits liberaler på den positionen.²⁹

Förutom Göteborgs arbetarekommun, som det lokala partidistriktet hette fram till 1990, fanns en rad andra organisationer knutna till eller lojala med socialdemokratin: kooperativ, fackförbund, partiets stadsdelsföreningar, ett flertal kvinnoförbund och så vidare. För den lokala arbetaroffentligheten spelade under vår period det nybyggda Folkets Hus stor roll som mötesplats, och medialt fanns arenor i lokal A-press, även om konkurrensen om läsarna var hård i staden. Det gamla liberala flaggskeppet *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* fanns kvar, men var på nedgång – i stället dominerade den likaledes liberalt inriktade *Göteborgs-Posten* tidningsmarknaden. Den äldre socialdemokratiska *Ny Tid* tvingades lägga ned sin dagliga utgivning först 1963 och sedan, efter ett upplivningsförsök, slutgiltigt 1966. Den ersattes av en västsvensk edition av den anrika skånska arbetartidningen *Arbetet*. Denna tidning, som levde till millennie-



● **FOLKETS HUS I GÖTEBORG** stod klart under 1950-talet. I den lägre huskroppen förfogade ABF:s lokalförvaltning över en hel våning, vilket gjordes tydligt med en skylt längst upp på fasaden.

skiftet, låg på en upplaga på mellan 20 000 och 30 000 – blygsamt jämfört med *Göteborgs-Posten* som hade nästan det tiodubbla. Men den var ledande och viktig bland aktiva socialdemokrater och spelade förstås på så vis stor roll för arbetarrörelsens lokala opinionsbildning, kulturdebatt och kunskaps-cirkulation.³⁰

Något som *Ny Tid* och *Arbetet* gärna skrev om var det lokala bildningsförbundet. ABF:s Göteborgsavdelning grundades 1913, året efter det nationella förbundet, för att samla den lokala arbetarrörelsens bildningsarbete.³¹ Efter några tröga år konsoliderades föreningens arbete runt 1920, då den också fick sitt första kommunala anslag. Lokalavdelningens första heltidsanställda studieinstruktör, som städsldes på 1930-talet, var Sven Andersson, som under efterkrigstiden hade flera ministerposter i socialdemokratiska regeringar.³² Lokalförbundet knöt kontakter i staden, med ombud på arbetsplatser och med ett ökande antal lokala medlemsorganisationer, som man ofta samarbetade med i planeringen av studieverksamheten.³³

Lokalavdelningens medlemsantal ökade successivt, men särskilt snabbt under 1960- och 1970-talen.³⁴ ABF tillämpade inte individuella medlemskap, utan organisationer fick ansluta sig. Som medlemmar i ABF räknades sedan de anslutna organisationernas medlemmar. Det rörde sig om fackliga organisationer – störst var Svenska Metallindustriarbetareförbundet – politiska organisationer som Göteborgs arbetarekommun och socialdemokratiska kvinno- och stadsdelsföreningar. Men även andra intresseorganisationer var med, som De handikappades riksförbund och olika pensionärsföreningar. I början av 1960-talet räknade ABF i Göteborg in runt 90 000 medlemmar, men i mitten av 1970-talet hade antalet växt till drygt 160 000.³⁵ Givet kollektivanslutningen var det alltså inte så att 160 000 av Göteborgs då 450 000 invånare var direkt aktiva, och det fanns nog dubbelanslutning. Likväl är det en beaktansvärd siffra som gjorde att ABF i alla fall indirekt hade en stark uppbackning.

Ett bättre mått på aktiviteten är snarare deltagandet i föreläsningar, kurser och framför allt studiecirklar. För som nämnts ovan stod cirkeln i centrum när det gällde ABF:s verksamhet. I de verksamhetsberättelser som tillsammans med studieprogram här utgör det primära källmaterialet upptar redovisningen av studiecirkelarna en ansevärd del av utrymmet. Här

ska cirkelverksamheten i ABF:s lokalavdelning Göteborg presenteras, med vissa paralleller till verksamheten i övriga landet. Perioden går från 1960 och 15 år framåt, men det har framför allt gjorts nedslag vart femte år, från studieåret 1960/61 till 1975/76. Särskild uppmärksamhet riktas mot humanistiska kunskapsområden. Hur viktig humaniora var för verksamheten beror lite på hur man definierar och vad man räknar in i den humanistiska kunskapssfären. Sammanvävt med detta ingår en diskussion om vilken konkret form humaniora kunde ta i cirkelstudierna, framför allt med hjälp av studiematerial. Efter presentationen av cirkelarna samt föreläsnings- och kursverksamheterna går vi in på lokala platser och aktörer.

Cirkelstudier och humaniora i Göteborg

Överhuvudtaget skedde en del förändringar och förskjutningar av cirkelverksamheten för ABF i Sverige under efterkrigstiden. Det ekonomiska stödet från staten stärktes i och med riksdagsbeslut, först 1947 och sedan 1963. Utredningen som föregick det senare startade 1959 med en vilja från regeringen att dra ned på bidragen, men efter från kritik och flera turer blev resultatet snarast det motsatta: det ekonomiska stödet stärktes, men samtidigt också kraven på material och cirkelledare. Det stärkta stödet ledde till fortsatt kraftig expansion i antalet studiecirklar och cirkeldeltagare. Inte minst ökade antalet så kallade praktisk-estetiska cirklar inom konsthantverk, musik och övrig kultur. En annan viktig förändring i ABF:s verksamhet var att språkstudier för invandrare blev en viktig del av förbundets verksamhet.³⁶

I Göteborg var det här mönstret tydligt. ABF:s cirkelverksamhet expanderade snabbt under 1960- och 1970-talen. De praktisk-estetiska cirkelarna och så småningom Svenska för invandrare, SFI, var kvantitativt viktiga. SFI undantas dock här från jämförelsen, då det påverkade cirkelverksamheten kraftigt; när SFI infördes 1970 ökade det antalet deltagare markant och utgjorde under 1970-talet mellan en femtedel och en fjärdedel av den totala verksamheten. Om man räknar bort SFI skedde ändå en stor ökning i cirkelverksamheten. 1960/61 har ABF i Göteborg 1 700 cirklar med runt 17 000 deltagare. Den nivån var ungefär densamma under hela 1960-talet. 1970/71 gavs 2 100 cirklar med cirka 21 000 deltagare. Till

1975/76 utökades detta ytterligare och då hölls runt 3 400 cirklar med omkring 32 000 deltagare.

De praktisk-estetiska cirkklarna hade funnits tidigare men blev som nämnts mer dominerande under 1960-talet. Cirklar i ämnen som sömnad, vävning, keramik, musik och sång var viktiga och lockade oftast runt 10 procent av cirkeldeltagarna. Ännu viktigare ämnen generellt sett var dock de som gick under benämningar som "Sociala ämnen" (1960/61), "Samhälls- och rättsvetenskap" (1965/66; 1970/71) och "Samhällskunskap, information" (1975/76).³⁷ Här ingick mer teoretiska cirklar i samhällskunskap, nationalekonomi och så vidare, men kategorin dominerades av cirklar som låg närmare ett slags instrumentell samhällskunskap. Dessa var riktade mot dem som var politiskt eller fackligt engagerade, eller som av någon annan anledning ville tillgodogöra sig grundläggande kunskaper om fackligt arbete. Dessa arrangerades i samarbete med lokala fackavdelningar och handlade om att integrera fackföreningsmedlemmar i förbund som Byggnads, Beklädnads och i industristaden Göteborg framför allt Metall. De mer konkreta samhällscirkklarna var dock inte bara fackliga, utan kunde också röra politiskt arbete inom socialdemokratin. Här ingick kurser som "Du och SSU" och "Socialdemokraterna – Vårt parti".³⁸

Politiskt och fackligt kunskapsarbete var således centralt för ABF, vilket inte är särskilt förvånansvärt. Humanioras roll i den totala cirkelverksamheten kan vid en första anblick verka svag. De år då det fanns en explicit rubrik för "Humanistiska ämnen" (1960/61, 1961/62), utgjorde dessa, om man räknar cirkeldeltagare, inte mer än cirka en procent av verksamheten. Då ingick litteratur, psykologi, konststudier och teaterhistoria. Senare år försvann denna rubrik, men då tillkom andra, som "Psykologi, pedagogik och folkbildning", "Religion, filosofi, psykologi, undervisning" och "Historia och geografi", samtidigt som litteratur och konst i statistiken slogs ihop med estetiska ämnen. Samtliga dessa kategorier var dock relativt små, jämfört med exempelvis samhällskunskap, och omfattade några procent av cirkeldeltagarna.

Även om andelen cirklar inte var särskilt stor kunde dessa ämnen visas upp i ABF:s skyltfönster. Att det fanns litteraturstudier framhävdes gärna av förbundet. I kursprogrammet för våren 1970, som då fått titeln *ABF-tidningen* och även inkluderade lite friare, redaktionellt material, presenteras

cirklarna i litteratur och teater först, före de populärare cirklarna i konsthantverk och språk. Efter att *Göteborgs-Tidningens* kritiker Sune Örnberg i *ABF-tidningen* fått tipsa om ny litteratur i olika genrer (Ulla Isaksson, Sven Lindqvist, Majken Johansson med flera) presenterades det årets satsningar på litteraturcirklar: en om Harry Martinsons *Nässlorna blommar* och en om Lars Ahlins *Tåbb med manifestet*.³⁹ Den framskjutna platsen i katalogen tycks dock inte helt ha hjälpt: det verksamhetsåret deltog endast 57 personer i litteraturcirklarna, fördelade på fyra grupper.⁴⁰

Året därpå gick det bättre för litteraturen, vilket möjligen hänger samman med ett större utbud, men förmodligen framför allt med populärare titlar. Man kunde i cirkel studera Folke Fridells klassiska arbetarroman *Död mans hand* eller Evert Lundströms helt nya Göteborgsskildring *Kära lilla London*, men dessutom två av efterkrigsperiodens största romansuccéer. Det gällde de första banden i Vilhelm Mobergs utvandrarsvit och Per Anders Fogelströms stadserie.⁴¹ Den här satsningen bar frukt. Litteraturcirklarna mer än fyrdubblades till antalet och sammanlagt antal deltagare.⁴² Till både Mobergs och Fogelströms böcker användes särskilda studiehandledningar, de flesta skrivna av Olle Nylander, som vid denna tid arbetade på Brevskolan.⁴³

En titt på Nylanders studiehandledning till Fogelströms stadserie ger en inblick i hur litteraturen lästes och hur cirkeldeltagarna kan tänkas ha tillägnat sig den. Studiehäftet till *Minns du den stad*, första titeln i serien, sammanfattar och upprepar de viktigaste händelserna i handlingen, ger viss historisk kontext om 1860- och 1870-talen, då boken utspelar sig, och föreslår genomgående diskussionsfrågor. Dessa handlar oftast direkt om boken, om hur deltagarna uppfattat det som skett i romanen och om tiden som skildras, men cirkeldeltagarna uppmanades också att jämföra sitt eget liv med det som beskrevs i romanen. Ett exempel på en sådan fråga var:

Om vi här skulle göra en jämförelse mellan romanens Henning och en femtonåring av i dag, finner vi helt säkert flera ting som förenar dem, men samtidigt åtskilligt som skiljer dem åt.

Eller vore det lättare att jämföra med någon av de hundratusentals invandrare som kommit till vårt land de senaste tio-femton åren och deras situation?

Hur är det med vår vilja att knyta nya kontakter och hjälpa till?⁴⁴

Handledningshäftet avslutas med en form av politisk uppmaning: ”Vad vi tagit del av är nog mer en utvecklingskedja – där skeendet fortsätter – en arbetarrörelsens historia – en kamp för frigörelse som är viktig att fortsätta – eller hur?”⁴⁵ Således fanns i alla fall i just den här litteraturskoleans material en form av sammansmältning av litteraturstudier och politisk och historisk kunskapsbildning.

Litteraturskolornas popularitet höll i sig under 1970-talets första halva, med många hundra deltagare varje år. Toppnoteringen nåddes 1971/72 då man i lokalförbundet hade 66 litteraturskolor med över 800 deltagare.⁴⁶ Fogelström förekom i programmen, liksom Harry och Moa Martinson (*Nässlorna blomma; Mor gifter sig*) och August Strindberg (*Röda rummet*), men ännu vanligare tycks Vilhelm Mobergs utvandrarsvit ha varit, och framför allt Evert Lundströms Göteborgstrilogi, vilken vi ska återkomma till nedan.⁴⁷

Samtidigt vore det fel att tro att litteraturskolorna enbart handlade om inskolning i arbetarrörelsen i snäv instrumentell mening. Fogelströms stadserie var särskilt lämpad för detta med sin narrativa båge om framväxten av det moderna Sverige ur ett arbetarklassperspektiv, men i utvandrarsviten är den tematiken något mindre framträdande, även om också det studiematerialet tar upp fattigdom och orättvisor.⁴⁸ Ännu mer avlägsen från framväxten av det moderna Sverige var den litteraturskola som gavs i början av 1960-talet och behandlade Sigrid Undsets *Kristin Lavransdotter*. Skolematerialet till denna hade författats av folkbildarprofilen Sven-Arne Stahre, då studierektor på ABF. Här ligger diskussionsfrågorna än närmare boken och handlar mycket om att deltagarna ska försöka leva sig in i romanfigurernas handlande och tankar. I materialet fanns också en viss litteraturhistorisk ingång (om Undsets romankonst och tid) och verktyg för att placera figurerna i det norska medeltida samhället.⁴⁹

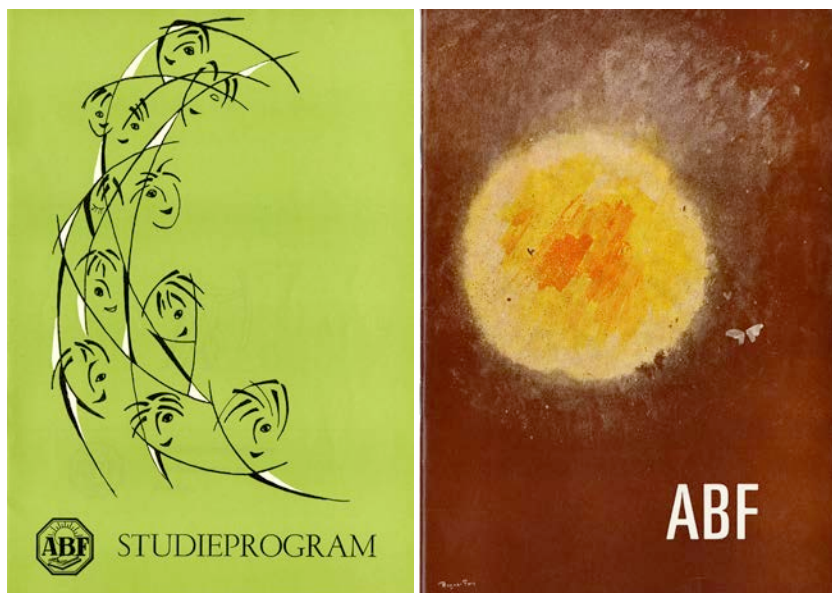
Att studieciklarna i litteratur i stor utsträckning närmade sig litteraturen på det här viset, som en form av material för historisk bildning med politisk *touch*, är inte överraskande. Det rörde sig inte om något estetiskt förhållningssätt till litteratur för litteraturens skull – snarare betraktades tillägnandet av litteratur som en nyckel till annan kunskap. I ett program från 1972 framhävs exempelvis hur litteraturen ”representerar ett stycke verklighet”.⁵⁰ Detta illustrerar också historieämnets status. I sin forskning

om den historiska kunskapens plats inom folkbildningen har historikern Samuel Edquist pekat på att det ofta fanns en form av misstänksamhet mot vad som uppfattades som torr, akademisk, vetenskaplig historieskrivning. I stället lyftes skönlitteratur gärna fram som ett medel för att tillgodogöra sig historia.⁵¹

I själva verket var de rena historiecirkelarna ytterst fåtaliga i landet i stort.⁵² Under 1960-talet fanns de knappt i Göteborg. Under 1970-talet fick historia ett visst uppsving, inte minst genom att Vilhelm Mobergs eget historieverk *Min svenska historia* studerades i cirklar, återigen med studieplaner författade av Olle Nylander på Brevskolan.⁵³ Här började man också ge cirklar som rubricerades som hembygds kunskap, vilka täckte in ett visst landskaps historia och kultur. Läsåret 1975/76 introduceras "Göteborg – den gyllene staden" som var en rent historisk cirkel. I beskrivningen i det årets studieprogram står att: "Vi kommer att samtala om hur staden planerades och byggdes, vilket inflytande holländare, tyskar och skottar haft på stadens utveckling samt stadens olika styrelseskick."⁵⁴

Det gavs även regelbundet cirklar i musikhistoria, teaterhistoria, konsthistoria och filmhistoria, även om dessa generellt sett var relativt få (om än ökande under mitten av 1970-talet). Förutom detta var tanken att praktiska och estetiska cirklar skulle ha teoretiska eller historiska inslag.⁵⁵ Kursen "Folklig dans" kan man kalla en danshistorisk kurs, i vilken man lärde sig om och provade på historiska dansformer från medeltiden till 1900-talet. I studiematerialet fanns noter och stegbeskrivningar men även allmän dans- och kulturhistoria.⁵⁶ I Brevskolans material *Konst – hur är det gjort* var visserligen de insprängda historiska referenserna relativt få, men det arrangerades också rena konsthistoriska cirklar. Till de senare användes som studiematerial den danske konsthistorikern Rudolf Broby-Johansens översiktsverk *Det europeiska måleriet* – utgiven på svenska i det av KF ägda förlaget Rabén & Sjögrens pocketserie Tema.⁵⁷

Vidare kan man säga att en form av humaniora ingick i samhällsämnen, där kunskapsområdet idéhistoria kunde sättas i bruk. I Göteborg anordnades från verksamhetsåret 1967/68 en cirkel med utgångspunkt i Brevskolans studiematerial *Idé och politik*, författat av Paul Lindblom, ämbetsman och författare med en doktorsgrad i filosofi från Lund. Boken kan nog bäst karakteriseras som en kurs i politisk idéhistoria med socialistisk



● **DEN LOKALA ABF-AVDELNINGEN** i Göteborg tryckte fint formgivna häften med säsongens studiecirkelutbud. Dessa studieprogram är från 1964, 1966 och 1969. Kapitlets vinjettbild på s. 210 är ett program från 1961.

eller socialdemokratisk slagsida. John Locke, Friedrich Hegel, Karl Marx och Heinrich von Treitschke samsas med makarna Alva och Gunnar Myrdal och Tanzanias socialistiske president Julius Nyerere.⁵⁸ I de återkommande rutorna med uppgifter att resonera och diskutera kring kopplas de historiska idéerna oftast samman med sådant som direkt angår den moderna människan i arbetslivet. Deltagarna ombeds till exempel att resonera om vad John Stuart Mills filosofi kan betyda konkret inom familj och näringsliv, samt tillfrågas om de anser att det moderna arbetslivet leder till en upplevelse av främlingskap. Cirkclar och enskilda studerande kunde också anmäla sig för svarsgranskning och då skicka in en form av tentamensfrågor till fackgranskning hos Brevskolan i Stockholm. De frågorna var mer faktabaserade, i stil med: "Beskriv några karaktäristiska

Studieprogram

hösten 1969

GÖTEBORG

HBE

drag i modern socialliberalism.”⁵⁹ Kursen ”Idé och politik” hade under de sex läsår den gavs i Göteborg fram till 1973 drygt 750 cirkeldeltagare.⁶⁰ De cirklar som gavs i ”Marxism” under samma år, med ett sammantaget något lägre deltagarantal, lär även de ha haft ett idéhistoriskt inslag.⁶¹

”Idé och politik” var inte den största samhällscirkeln. Andra samhällsorienterande allmänna cirklar som ”Verklighet som driver på” från 1970 (med LO) och ”... att möta framtiden” från 1975 (med SAP) lockade fler deltagare.⁶² En tredje som kan nämnas illustrerar hur historisk bildning kunde spela roll även om få cirklar anordnades i historia. Kursen ”Träffpunkt A” som gavs i Göteborg 1965 var tänkt att ge en introduktion till eller grundläggande kunskap om ”de väldiga sammanhang som svensk arbetarrörelse utgör”, framför allt med fokus på fackföreningsrörelsen.⁶³ I kursmaterialet finns fem avsnitt och det första av dessa är en historik över arbetarrörelsen och dess olika organisationer.

Det har ofta hävdats att efterkrigstidens modernitetsvurmande folkhem utmärktes av en historielöshet eller brist på intresse för historien.⁶⁴ Och det kan nog sägas att upplägget på den nämnda historiken tycks bekräfta en viss historietrötthet eller ett ointresse inom 1960-talets arbetarrörelse. Ryggraden i materialets första avsnitt är en fiktiv dialog där en av de talande måste motiveras, ja närmast övertalas, att lära sig något om historien.

- Jag gillar inte historia. Jag bryr mig om det som händer nu.
- Men du gillar väl en god historia?
- Snack, vi vänder blad. Vi ska prata om det som händer nu.
- Stopp! Tänk om du får fel på motorn i din bil, om du har nån.
- Det har väl ingenting med historia att göra.
- På sätt och vis, för om du inte vet något om motorn i förväg, kan du inte reparera felet.
- [---]
- Det har pratats så mycket om historia och bragder och pionjärer. Jag är trött på alltihop.
- Det kan du ha rätt i, och någon historisk läsebok ska vi inte ha. Här ska det gå undan, och vi ska åka fort genom årtiondena för att istället ge oss på vad som händer idag.⁶⁵

Sedan ges ett historiskt perspektiv på det som fördjupas i de övriga fyra avsnitten: industrialismens och det moderna Sveriges framväxt, arbetar-

rörelsens uppkomst, organisering och idéutveckling, folkbildningens historia, splittringen mellan kommunism, socialdemokrati och syndikalism och så vidare. ”Träffpunkt A” gavs bara under ett år i Göteborg, men var då en av de populäraste cirkelarna med närmare 700 deltagare.⁶⁶

Det historiska kunskapsområdet spelade med andra ord en viss roll även om få rena historiska cirkelarrangerades. Överhuvudtaget var det få kurser som rubricerades som humaniora. Bilden av humanioras roll och vikt förändras emellertid kraftigt om vi räknar in språkstudier bland de humanistiska studierna. Språkstudierna hade en helt avgörande roll inom ABF:s cirkelverksamhet, både nationellt och lokalt i Göteborg. Från att cirkel i moderna språk i början av 1960-talet hade engagerat ungefär en femtedel av cirkeldeltagarna i Göteborg, ökade andelen i mitten av decenniet till en knapp tredjedel av alla som läste någon cirkel, och höll sig på den nivån under det närmsta decenniet. Detta även om vi inte räknar in SFI.⁶⁷ Tillsammans med den ovan nämnda samhällskunskapen var därmed språkkurserna den tydliga ryggraden i ABF:s verksamhet i Göteborg under 1960- och 1970-talen.

När man räknar in språken framstår humaniora därför som absolut avgörande för ABF:s verksamhet. På ett sätt är det självklart att räkna språken, då språk ju tillhör de humanistiska grundämnena. Även om det tidigare varit de klassiska språken som dominerat på universiteten fanns professurer i moderna språk inom romanistik och germanistik från sent 1800-tal.⁶⁸ Samtidigt såg givetvis de språkstudier som bedrevs vid ABF – främst engelska, tyska, franska, spanska, men även ryska, esperanto, japanska och några till – annorlunda ut än universitetsundervisningen.⁶⁹ I centrum stod varken den teoretiska delen av syntax och grammatik, eller litteratur- och kulturhistoria. Kurserna ”lägger inte huvudvikten vid grammatiken utan siktar till att ge praktiska färdigheter i att tala och förstå ett främmande språk”, hette det i vårprogrammet 1966.⁷⁰

Materialen som användes, som tyska studiematerialet *Bitte* och engelsk-cirkelarnas *Let's Look In* och *Start*, liknade på flera sätt snarast högstadiernas och gymnasiernas läroböcker, även om innehåll och tilltal tydliggjorde att de var riktade till vuxna. Även här fanns en sammanvävning med politiska teman. I arbetsboken till *Start 2* handlar det största tematiska blocket om ”rasfrågan”: invandrares situation i Storbritannien, medborgarrätts-

rörelsen i USA och apartheid i Sydafrika. Samhällsfrågorna var närvarande även i den fördjupande kursen ”Start Extra”, vars studiematerial Brevskolan gav ut i samarbete med Sveriges Radio; här handlade det bland annat om kvinnans frigörelse, arbetslöshet, generationsklyftan samt fackföreningar och strejker.⁷¹

Det kunde finnas kopplingar mellan universitet och folkbildande språkstudier. I Göteborg kombinerade under efterkrigstiden Arne Holmgren – i en senare universitetshistorik kallad ”romanist utan doktorshatt” – studier i romanistik på universitetet med undervisning i spanska och portugisiska både på Handelshögskolan och hos ABF.⁷² Dieter Stöpfgeshoff var doktorand vid Stockholms universitet när han anlätades för att skriva Brevskolans studiematerial för tyska *Bitte*, och Uno Sondelius som varit ansvarig för engelskmaterialet *Let's Look In* hade en doktorsgrad i engelska från Lunds universitet.⁷³ Universitetstillhörighet eller akademiska betyg tycks dock inte ha varit en nödvändighet, varken bland dem som ledde eller dem som utvecklade de folkbildande språkstudierna. Här rörde sig också kunskapsaktörer med andra ingångar och kvalifikationer. När det gäller kopplingar mellan ABF:s verksamhet och den akademiska kunskapsbildningen kunde rörelsen också gå i motsatt riktning: Irja Bergström som ledde cirklar i konsthistoria i ABF Göteborg under 1960-talet disputerade två decennier senare i konsthistoria vid Göteborgs universitet.⁷⁴

Förutom cirkelverksamheten, som alltså var ryggraden i ABF:s bildningsverksamhet, fanns andra kunskapsarrangemang, såväl föreläsningsserier som kursverksamhet och hybridformer däremellan. Dessa var inte sällan arrangerade i samarbete med exempelvis intresseorganisationer eller museer, och gavs ofta bara under något enstaka studieår. Det fanns alla typer av teman, inklusive mer humanistiskt anstrukna sådana. I samarbete med Föreningen Modern Grekisk Kultur anordnades hösten 1965 en kurs som hette ”Antikens Grekland”. Den blev så populär (drygt 100 deltagare) att en fortsättning anordnades våren 1966. Då hölls gästföreläsningar av inbjudna föreläsare, exempelvis talade tidningsmannen och antikvetaren Ivar Harrie om Plutarchos och författaren Alf Henrikson om antikens historieskrivning. Intresset för uppföljaren var ännu större.⁷⁵

Enstaka föreläsningar, som ofta arrangerades i samarbete med andra organisationer, lockade årligen en tusenhövdad publik. Här var humanis-

tiska ämnen vanliga. Exempel på rubriker är "Dan Andersson", "Göteborgsförfattare", "Sociala tendenser i konsten från 1700-talet och framåt", "Att vara människa", "Vad skall vi läsa? En orientering i litteraturen", "Svensk kulturhistoria", "Goternas urhem", "Arbetarrörelsens historia" och "De stora banbrytarna inom bildkonsten".⁷⁶ Föreläsare kunde hämtas från olika sammanhang – de ovan nämnda föreläsningarna hölls såväl av folkskollärare och bibliotekarier som av professorer som Erik Lönnroth (goterna) och Alfred Westholm (sociala tendenser i konsten).

Kunskapens rum:

Folkets Hus, studiehem och andra platser

Offentligheten under 1900-talet var på många sätt massmedial. I den här bokens tidigare kapitel har vi undersökt mediala kunskapsarenor som spelade roll för det offentliga samtalet, som pocketserier, tv-sändningar, dagstidningar och kulturtidskrifter. Men kunskap rörde sig också på faktiska fysiska platser, som förra kapitlets Sigtunastiftelse och följande kapitelts socialistiska bokcaféer. Sådana fysiska mötesplatser och kunskapsarenor var särskilt viktiga i specifika deloffentligheter, som den kristna, den nya vänsterns, eller den gamla arbetarrörelsens. Än tydligare framträder de fysiska platserna om man väljer att fokusera på ett lokalt utsnitt av en större deloffentlighet, som här Göteborg. Inte minst ABF verkade snarare genom fysiska möten människor emellan än genom det privata mötet med boken eller tidskriften, och då spelade förstås platser i staden en stor roll.

I arbetarrörelsen fanns en plats som hade särskilt stor betydelse, nämligen Folkets Hus. Lennart Karlsson har i sin studie av Folkets Hus i Bro Mölla kallat husen för en "arena för arbetarklassens salongsoffentlighet" och klart är att de fyllde en funktion både som nöjesarena, kunskapsarena och hemvist för politisk bildning och debatt.⁷⁷ Med inspiration från såväl socialistiska föregångare i andra länder som frikyrko- och nykterhetsrörelsens samlingslokaler, blev det kring sekelskiftet 1900 ett viktigt mål i arbetarrörelsen att bygga egna hus. Dels för att man därmed slapp sprida ut sig, dels då man ofta förvägrades att hyra in sig i andra lokaler. De första Folkets Hus uppfördes i Skåne – Kristianstad och Malmö – men fenomenet spred sig snabbt.⁷⁸ Någon tillförlitlig statistik över det exakta antalet

Folkets Hus finns inte men förmodligen har det funnits över 1 000 stycken i Sverige.⁷⁹ Funktionerna var som sagt många. De sociala och politiska aktiviteterna var viktiga, men det var mer regel än undantag att Folkets Hus även hade arkiv, bibliotek och utrymmen för studier och föreläsningar. ABF har särskilt i mindre städer haft sin verksamhet helt förlagd till Folkets Hus.⁸⁰

I Göteborg dröjde det relativt länge innan arbetarrörelsen fick sitt eget centrala Folkets Hus som motsvarade dess ställning i staden. Man hade i början av 1900-talet en mindre lokal och hyrde sedan in sig i den äldre liberala arbetareföreningens lokaler. 1930-talets ekonomiska kris och det påföljande världskriget innebar att det var svåra tider för ett prestigebygge. Efter kriget lyckades den fackliga centralorganisationen dock få till ett nytt komplex vid arbetarkvarteren kring Järntorget. Den 8 februari 1952 invigdes det nya Folkets Hus i Göteborg av statsminister Tage Erlander.⁸¹

Denna monumentala byggnad vid Järntorget har senare kanske mest kommit att förknippas med biografen Draken och Folkteatern och har helt klart varit en plats för nöje och kultur. Men den var också en kunskapsarena. Från första början bereddes ABF plats. I den lägre huskroppen avsedd för mötesverksamhet hade lokalavdelningen ända från starten en hel våning till sitt förfogande, vilket annonserades ut av en stor ABF-skylt i neon högst upp på fasaden.⁸² Hit bussades arbetskraftsinvandrare för studier i svenska efter sina arbetspass på Volvos bilfabrik, och här fanns särskilda inlärningsstudior eller språklaboratorier.⁸³ Den sortens audiovisuella studior, med bandspelare och möjlighet till bildprojektioner, lanserades i Göteborg som absolut senaste nytt på den pedagogiska fronten 1970.⁸⁴

Som Margareta Ståhl påpekat i sin historik över Folkets Hus-rörelsen kunde det bli trångt om utrymmet när facklig och politisk verksamhet, nöjen, kultur och bildning skulle samsas. Särskilt i större städer hade ABF ofta egna studiehem.⁸⁵ Så var fallet också i Göteborg. Utrymmet i Folkets Hus räckte inte till. Samtidigt som man flyttade en viss del av sitt arbete till Folkets Hus hade man lyckats förvärva en gammal flickskola på Götabergsgatan i Vasastan, som invigdes som lokalavdelningens huvudexpedition två veckor före invigningen av Folkets Hus. Dit kom inte statsministern, men väl den då nyligen pensionerade före detta finansministern Ernst

Wigforss, för övrigt docent i nordiska språk.⁸⁶ Detta var högkvarter för ABF i runt två decennier. Här låg som sagt huvudexpeditionen, även om det fanns en expedition också i Folkets Hus, och här fanns en mängd salar för cirkelverksamheten.⁸⁷

Vid årsskiftet 1972/73 flyttade verksamhetens huvudkvarter till Norra Allégatan, närmare Folkets Hus, och samtidigt stängde man expeditionen i Folkets Hus.⁸⁸ Anledningen till flytten var att verksamheten expanderat, och de nya lokalerna var mer än dubbelt så stora som de tidigare. Som ytterligare fördel nämndes dock vid flytten att man hamnade i rätt kvarter, eller ”i ett ideologiskt riktigt sammanhang”, då många av de stora rörelseinstitutionerna befann sig i närheten – förutom Folkets Hus även fackföreningar, hyresgästförening, Kooperation med flera.⁸⁹

Verksamheten låg emellertid inte bara i de centrala stadsdelarnas arbetarrörelsekvarter, utan var utspridd i staden. Dels räckte inte utrymmet till, dels ville man ha verksamheter närmare folks bostadsområden. Cirklar och andra aktiviteter anordnades på en mängd platser: i skolor, på fritidsgårdar, i medborgarhus och andra offentliga samlingslokaler. Lokala expeditioner med begränsade öppettider fanns då länge i flera stadsdelar runt om i staden, men för att stärka arbetet i stadsdelarna tillsatte man under studieåret 1969/70 särskilda kommittéer för att bättre binda samman lokalsamhällena med den centrala lokalavdelningen och stimulera till utökad verksamhet utanför centrum. Man startade denna verksamhet i stadsdelarna Angered, Backa och Majorna, men utökade den snabbt. Som mest, innan tre stadsdelar på Hisingen slogs samman, var kommittéerna nio till antalet.⁹⁰ På så vis blev det lokala arbetet än mer decentraliserat eller förgrenat.

Vilgot Nilsson: en lokal kunskapsaktör

Verksamhetsberättelserna för Göteborgs avdelning av ABF följer under efterkrigstiden samma sakliga mönster. De visar hur organisationen och verksamheten sett ut, ekonomisk berättelse, studiecirkelstatistik och så vidare. Överhuvudtaget är det mycket siffror och tabeller. Efter verksamhetsåret 1972/73 har det dock smugit sig in en extra helsida med ett ovanligt innehåll. Under rubriken ”Folkbildare rätt igenom” förlänas nämligen en specifik person en längre avtackningstext. Den som skrev texten var Sigurd

Möhlenbrock, mångårig chef på Stadsbiblioteket i Göteborg, vid tidpunkten tillika ordförande i ABF Göteborg. Folkbildaren rätt igenom, som då stod inför sin pension, hette Vilgot Nilsson.⁹¹

Personporträtt förekom normalt sett inte i lokalavdelningens verksamhetsberättelser, vilket innebär att Nilsson nog bör förstås som en extraordinär person i ABF Göteborg. Möhlenbrock menade att Nilsson var "ett begrepp som man under många år identifierat med ABF" och redan till hans 60-årsdag kallades han i *Arbetets* västsvenska edition för "hart när legendarisk inom ABF och folkbildningskretsar".⁹² Om han var ett unikum var han det förstås inom bildningsorganisationens ramar. Så om vi dröjer kvar lite vid Nilssons position och aktörskap får vi framför allt veta något om ABF som kunskapsorganisation, dess förgreningar utåt, samt vilka aktiviteter aktörer inom bildningsförbundet befattade sig med.

Vilgot Nilsson, född 1908, kom in i folkbildningsarbetet via sitt fackliga arbete. Han växte upp i Burås i Göteborg och efter en kort skolgång började han arbeta på det då nyöppnade nöjesfältet Liseberg som tonåring. Där engagerade han sig fackligt på grund av de dåliga villkor ungdomar och kvinnor hade på nöjesfältet. Efter att han senare lett studiecirkelar inom Svenska textilarbetareförbundet drogs han mer och mer in i ABF:s arbete, tills förbundet anställde honom 1944.⁹³ I de personporträtt som gjordes av honom i *Arbetet* omnämns han som "bas" och "chef" för avdelningen, men titlarna han har i ABF:s verksamhetsberättelser är instruktör, distriktsinstruktör, studieombudsman och slutligen biträdande studieombudsman.⁹⁴ Bakom dessa titlar dölde sig dock en bred aktivitet.

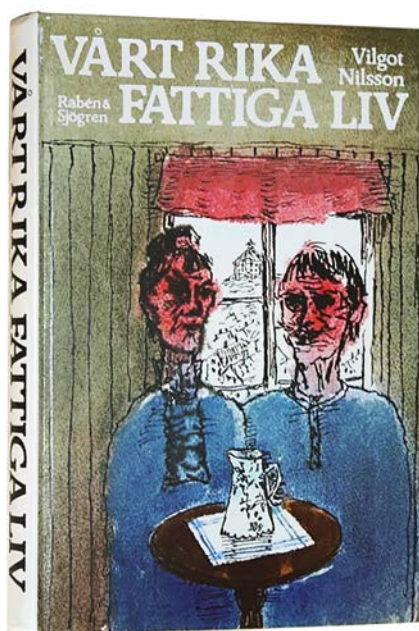
Som ledande instruktör i lokalavdelningen hade han mycket av det administrativa ansvaret; för att kunskapsmaskineriet skulle rulla krävdes någon som kunde ta hand om vad han själv kallade "pappershögar" och "få debet och kredit att gå ihop".⁹⁵ Med ledarrollen kom en mängd representantskap för ABF:s räkning, till exempel i Folkrorelsernas samorganisation mot alkoholmissbruk, i Centralkommittén för Sjöfolkets bildningsarbete och i Folkteaterns årsstämma. Därtill var han sekreterare i Göteborgs Folkliga Musikskola, som han själv hade varit med om att starta.⁹⁶ 1965/66, för att ta ett exempelår, var Nilsson också lokalavdelningens representant i Distriktsinstruktörsöverläggningen i Örebro och en nationell tvådagarskurs om undervisning. Därtill ledde han en lång rad kurser

för lokalavdelningens cirkelledare, bland annat för dem som skulle leda den ovan diskuterade kursen "Träffpunkt A". Han var samtalsledare på årsmötet, medverkade i och modererade samtal på konferenserna "Konst i offentlig miljö" samt "Solidarisk samhällsplanering" och han undervisade i en veckoslutskurs om kulturfrågor för Göteborgs Arbetares Folkhögskola.⁹⁷

Ett nog så viktigt uppdrag Nilsson hade under 1960-talet var som ordförande för samarbetskommittén mellan Göteborgs stad och de lokala bildningsorganisationerna. Att han var politiskt engagerad för Socialdemokraterna och aktiv i annat föreningsliv, exempelvis lokalavdelningen av Förbundet för Religionsfrihet, säger något om hur arbetarrörelsens kunskapsaktivitet var sammanflätad med politiska och andra samhälleliga sfärer. I ABF befann sig naturligt nog många som också hade politiska och fackliga uppdrag. Som politiker sysslade Nilsson just med saker som rörde kunskap och utbildning.⁹⁸

Möhlenbrock menade i sin avtackningstext för Nilsson att denne hade ett drag av bohem och estet. Under de senare åren arbetade han särskilt med kultur.⁹⁹ Relaterat fanns ett intresse för vad man kan kalla humanistiska kunskapsområden, framför allt skönlitteratur, historia och relationen dem emellan. Nilsson fortsatte med den här verksamheten som pensionär. I boken *Vårt rika fattiga liv*, utgiven av Rabén & Sjögren 1979, sammanställde han intervjuer med kvinnor och män uppväxta kring sekelskiftet 1900 i Göteborg.¹⁰⁰ Man skulle kunna se detta verk som en del av det sena 1970-talets intresse för det svenska industrisamhällets lokalhistoria eller etnologi, som tog sitt främsta uttryck i gräv där du står-rörelsen, influerad av Sven Lindqvists bok med samma titel. Men även om rörelsen gav en skjuts till medborgarforskningen om lokalhistoria och har fått en rättmätig plats i berättelsen om folkbildningens historia, var fenomenet inte något nytt. Annika Alzén har antedaterat grävrörelsen och menat att när Lindqvists bok kom 1978 fanns det redan en stark sådan strömning på grund av strukturomvandling, radikalt politiskt klimat och en utvidgad kultursektor sedan tidigare under decenniet.¹⁰¹

Som Samuel Edquist påpekat dominerade snarare den "lilla historien" eller den lokala historien om en stad, bygd eller arbetsplats i folkbildningens historiekunskap även i arbetarrörelsen, särskilt från sent 1960-tal.¹⁰²



● ABF-LEDAREN VILGOT NILSSON arbetade gärna med lokalhistoria. I *Vårt rika fattiga liv* från sent 1970-tal sammanställde han intervjuer med äldre göteborgare.

Vilgot Nilssons verksamhet bekräftar detta. För den här formen av folklig, lokal historiografi var inte ny för honom i slutet av 1970-talet. År 1971 hade han tagit initiativ till en ny lokal studiecirkel utifrån författaren Evert Lundströms då nyutkomna roman *Kära lilla London*. Han hade registrerat intresse bland medlemmarna för en kombination av litteratur, kultur och lokalhistoria och hittat en lämplig utgångspunkt i Lundströms roman. Enligt en tidningsartikel om just den här cirkeln hade Nilsson funnit att "romanen om Göteborg i industrins uppvaknande var så full av miljöskildringar och med sådan verklighetsförankring att den gav möjligheter även till studier som gick djupare ner i det göteborgska 1860-talet".¹⁰³

Cirkeln gavs i samarbete med författaren Lundström själv och Göteborgs historiska museum, men Nilsson skrev studiematerialet. Lundströms verk har nämnts som ett slags göteborgsk parallell till Fogelströms stadserie, med den väsentliga skillnaden att den inte på samma sätt är någon arbetarklasskildring – huvudpersonen Lars är son till en kyrkoherde. Nilsson tar i sitt studiematerial ändå emellanåt fasta på sådant som

klasskillnader. Den generella bilden är dock att Lundströms romaner ger anledning till lokalhistorisk snarare än politisk kunskapsbildning. I slutet av materialet står det: "I stället sammanfattar vi i ett slutsamtal vad studierna givit oss – i första hand ur kulturhistorisk synvinkel."¹⁰⁴ Påfallande är också att deltagarna inte bara uppmuntrades att diskutera fritt; i materialet uppmanades de ofta att söka upp historiska fakta. Det kunde handla om personer, byggnader eller institutioner i Göteborg, eller bredare uppgifter, som att ta reda på och beskriva innehållet i Molières *Tartuffe*.¹⁰⁵

Det var inte Nilssons enda försök inom litteraturens och historiens kunskapsområden. Han författade historiken över det lokala ABF, som skrevs till 50-årsjubileet 1963, och som pensionär skrev han studiematerialet till den turkiske författaren Yaşar Kemal's *Låt tistlarna brinna*, vilket till relativt stor del förmedlar kunskap om Turkiets samhälle och historia.¹⁰⁶ I början av 1980-talet sysslade Nilsson med ett typiskt grävinfluerat industrihistoriskt projekt, då han tillsammans med före detta hamnarbetare arbetade med en historik om de då nyligen nedlagda varven på Hisingen i Göteborg. Denna tycks dock aldrig ha slutförts.¹⁰⁷

Vilgot Nilsson hade uppenbarligen många strängar på sin lyra, men var alltså särskilt intresserad av kultur och humanistiskt anstrukna domäner som skönlitteratur och historia. Hans gärning illustrerar därmed en poäng som är viktig för den här studiens vidkommande och som är särskilt relevant just ifråga om arbetarrörelsen. Mycket av den generella offentliga kunskaps-cirkulationen drevs av aktörer som hade formell humanistisk utbildning och antingen positioner på universiteten eller andra karriärer efter avslutade examina. Detta såg vi inte minst i studien av den kristna deloffentligheten, där Alf Ahlberg, Kerstin Anér och Erik Hjalmar Linder alla verkade utanför universitet efter avklarad doktorsgrad i humaniora. Dock kan inte kunskapsområdet humaniora begränsas helt till vad som sker vid universiteten. 1900-talet var i mångt och mycket autodidakternas och klassresenärernas århundrade, och inom arbetarrörelsen fanns många sådana. Universitetsstudier var inte nödvändiga för en position inom arbetarrörelsen, inte heller inom dess folkbildning. Personer som Nilsson, helt i avsaknad av humaniorautbildning i formell mening, kunde uppbära en viktig roll för skapandet och spridandet av humanistisk kunskap i de breda folklagren. Bland cirkelledarna inom ABF under den här perioden

var det snarast ett fåtal som hade erfarenhet av universitetsstudier, vilket bland andra Lars Arvidson påpekat i sin studie av ABF.¹⁰⁸

I en akademisk litteraturvetares eller historieteoretikers ögon skulle Nilssons alster möjligen inte hålla tillräcklig verkshöjd för att räknas som akademiskt nöjaktiga studier – de skulle i vart fall inte befinna sig vid forskningsfronten. Nilssons texter tillhör också en något annan genre än till exempel Sten Carlssons eller Erik Hjalmar Linders bidrag till kulturtidskrifter och dagstidningar. Samtidigt var han ett exempel på hur en lokal aktör kunde bearbeta skönlitteratur och historia på ett sätt som nådde många människor och på så vis spela stor roll för dessa kunskapsområdets samhälleliga kunskaps-cirkulation. Nilsson verkade främst lokalt, men i det lokala sammanhanget fick hans arbete stor betydelse. I andra lokala sammanhang, men också nationellt, hade han många motsvarigheter. En sådan vi stött på är Olle Nylander, ännu en socialdemokrat utan akademisk utbildning som genom sitt arbete på Brevskolan kom att författa skrifter som bidrog till historisk och litterär bildning.¹⁰⁹

Om man kort ska typologisera detta aktörskap kan man säga att Nilsson i sitt författande fungerade som humanistisk kunskapsproducent. Man kan också nämna att Nilsson genom åren verkade som pedagog, främst på studiecirkeln arena, vilket förstås var en typisk kunskapsaktörsroll inom folkbildningen. För det tredje kan man lyfta fram Nilssons insats som organisatör. Både som anställd och som föreningsaktiv bidrog han alltså till att hålla uppe och igång den infrastruktur som behövs för att ett studieförbunds folkbildningsarbete ska fungera.

Andra aktörer: kvinnorna i ABF

Vilgot Nilsson var på ett vis typisk i sin roll: de ledande anställda instruktörerna i lokalavdelningen under hans tid var alla män. Genusstrukturen var likartad i den lokala styrelsen. Den var visserligen aldrig enbart manlig, oftast fanns ett par kvinnor med, men de var alltid i klar minoritet. Mellan 1960 och 1975 satt 41 personer i styrelsen och av dessa var nio kvinnor – en dryg femtedel alltså. Detta var ändå en större andel än i det styrande skiktet nationellt.¹¹⁰ Ordförande och vice ordförande var alltid män. Det innebär dock inte att det uteslutande var män som drev verksamheten framåt, för

precis som var fallet i kapitel 2 om etermedierna framträder kvinnorna om man vidgar blicken något bortom ledarpositionerna och de kändaste namnen.

I de tidigare nämnda särskilda stadsdelskommittéerna som tillsattes kring 1970 finns gott om kvinnliga aktörer. Där var det relativt jämställt. 1971/72 satt 14 kvinnor och 12 män i kommittéerna. Året därpå var det 18 män och 15 kvinnor, men då hade fler kvinnor blivit ordförande. I stadsdelarna Backa, Biskopsgården, Munkebäck och Västra Frölunda leddes då ABF:s stadsdelskommitté av en kvinna.¹¹¹ I Biskopsgården satt under flera år enbart kvinnor i kommittén. De som var anställda för att bemanna stadsdelarnas expeditioner var i än högre grad kvinnor; inför läsåret 1975/76 fanns inte en enda man i en sådan roll.¹¹²

Oftast framgår det inte i studieprogram och verksamhetsberättelser vem som var cirkelledare, men ett undantag är programmet för våren 1971 i Göteborg, som i detalj listar cirklar man kan söka och vilka som leder de olika cirkelarna. Det ska sägas att knappast alla cirklar förtecknas i det här reklamaterialet, exempelvis inte fackföreningskurserna, men det är ändå en bred flora av kurser inom språk, hobbyer, konsthantverk, samhällsvetenskap, litteratur med mera. Där är den klara majoriteten av de cirkelledare som anges kvinnor, närmare 70 procent.¹¹³ Om man bara ser till språken är andelen ungefär densamma; i de språkcirklar där ledarna kan identifieras är runt två tredjedelar kvinnor.¹¹⁴

Under mitten av 1960-talet började man i avdelningens verksamhetsberättelser redovisa hur stor andel av cirkeldeltagarna som var kvinnor. Denna varierade kraftigt mellan ämnesområdena. I de flesta av de grundläggande fackföreningskurserna deltog mycket få kvinnor, vilket inte är förvånande då de stora fackförbunden som betjänades av dessa (som Metall) var mansdominerade. Sammanlagt var antalet kvinnor som följde studiecirklar trots detta högt: mellan 40 och 50 procent under de år som behandlas här. Att kvinnorna var färre i fackföreningskurserna vägdes upp av att det var många kvinnor som studerade språk. 1970/71 var runt två tredjedelar av de cirkeldeltagarna kvinnor, och även om det tycks vara en toppnotering var kvinnorna vanligen i majoritet.¹¹⁵ Att könsfördelningen skilde sig åt mellan cirkelarna kan också illustreras av ett par av de cirklar vi diskuterade ovan. I kursen "Idé och politik" var enbart 21 procent av

deltagarna kvinnor, men under samma period befolkades litteraturskolorna till 68 procent av kvinnor.¹¹⁶

Det är alltså tydligt att ABF Göteborg till relativt stor del inte bara hade kvinnor som skolordeltagare, utan också på lägre nivå ofta drevs av kvinnor, även om de sällan satt på de högsta ledarpositionerna. Det här stämmer med vad Kerstin Rydbeck påpekat angående folkbildning och genus: en på ytan könsneutral organisation har ofta varit inriktad på manliga intressen och varit manligt styrd. Tidigare under århundradet var framför allt män engagerade, men i och med reformerna efter andra världskriget ökade andelen kvinnor kraftigt i studieförbundens skolorverksamheter, även om det inte nödvändigtvis påverkade könsfördelningen på de ledande positionerna.¹¹⁷

Den enskilda individen lyftes sällan fram i de här kretsarna. Vilgot Nilsson fick visserligen en helsida i en verksamhetsberättelse och porträtterades kort i ett par artiklar i *Arbetets* västsvenska edition, men detta hörde inte till vanligheterna. Jämfört med de etablerade kulturpersonligheter som drev den humanistiska kunskapskirkulationen i den större offentligheten är det skralt med biografisk information om arbetarrörelsens kunskapsaktörer. Detta gäller förstås i än högre grad de kvinnor som inte ens hade ledande positioner lokalt. Vissa namn är dock återkommande, och med hjälp av tidningsarkiv, verksamhetsberättelser med mera kan man pussla samman en ungefärlig profil även för en kvinnlig kunskapsaktör på lägre nivå.¹¹⁸

En sådan var Marianne Thylin, född 1926. Thylin, som under 1960-talet var en ledande person i Socialdemokratiska kvinnoförbundet i Göteborg, var den kvinna som satt längst i styrelsen för ABF Göteborg under den undersökta perioden; sammanlagt var hon styrelseledamot i tolv år mellan 1959 och 1971.¹¹⁹ Engagerad i bildningsarbete blev hon efter att ha lett studiecirkel om litteratur på sin arbetsplats, SKF, under 1950-talet.¹²⁰ Hennes engagemang i ABF avtog inte när hon lämnade styrelsen. När stadsdelskommittéerna tillsattes 1970 var hon från början med i kommittén för stadsdelen Backa på Hisingen, och året därpå blev hon ordförande i denna.¹²¹ Under tiden som engagerad i stadsdelskommittén arrangerade hon bland annat Folkrörelsernas dag på Hisingen, där man samlade organisationer inom arbetarrörelsen för att inspirera till aktivitet och samarbete. Under dagen, då runt tusen personer deltog, spelades teater och

musik och många organisationer, inklusive Tidens förlag, Konstfrämjandet och Författarcentrum, hade utställningar.¹²²

Thylin själv var engagerad i och tidvis anställd av Folkrörelsernas Konstfrämjande och höll föredrag om konst runtom i Göteborg, främst i lokala socialdemokratiska föreningar och kvinnoklubbar. Här kunde hon också informera om ABF:s aktuella studieverksamhet i egenskap av studieorganisatör för kvinnoklubbens Göteborgsdistrikt.¹²³ Längre fram, på 1990-talet, var hon vice ordförande i Folkteatern, belägen i Folkets Hus, och hon var drivande i Arbetarrörelsens bokcafé. 1995, bara några år innan hon avled, fick hon ABF:s kulturpris för sitt mångåriga arbete inom folkrörelsernas kulturliv.¹²⁴ Även om Thylin inte hade en lika ledande roll lokalt som Vilgot Nilsson påminner hon om honom i det att hon var en nyckelaktör i det lokala folkbildningsarbetet, inte minst engagerad i humanioranära ämnen som litteratur, konst och teater – allt detta dock utan formell humaniorautbildning. Thylin kanske inte skrev eller var kunskapsproducent i samma bemärkelse som Vilgot Nilsson, men som föreningsmänniska, organisatör och pedagog var även hon en folkrörelsernas kunskapsaktör.

Tidskriften Tiden och humaniora

Det lokala bildningsarbetet och de kunskapsaktörer och -arenor som vi här skildrat ett utsnitt av hade motsvarigheter ute i övriga landet, om än ofta i mindre skala. 1975/76 fanns i Sverige 160 ABF-avdelningar, ordnade i 24 distrikt.¹²⁵ I hela landet deltog 1975/76 runt 750 000 personer i någon av de drygt 80 000 cirkarna som arrangerades.¹²⁶ De tendenser vi sett i Göteborg – SFI:s nya betydelse, de praktisk-estetiska cirkarnas frammarsch, hur humaniora utgjorde en liten del exklusive språkstudierna, men absolut avgörande om man räknar in språken – såg liknande ut i Sverige som helhet. De flesta av de cirklar och studiematerial vi diskuterat något mer ingående fanns också på andra platser i landet.

Ofta ägde studiecirkarna rum i något av det tusental Folkets Hus som fanns i Sverige, och dess deltagare var personer som läste någon av de dagstidningar som hörde till arbetarrörelsens tidningskoncern A-pressen – om inte en lokal eller regional tidning som *Dala-Demokraten* eller *Värm-*

lands Folkblad, så kanske kvällstidningen *Aftonbladet*, som förvärvades av LO 1956, expanderade kraftigt under 1960-talet och nådde en upplaga på oerhörda 501 000 i början av 1970-talet.¹²⁷

Förutom tidningarna fanns andra mediala arenor av stor vikt för arbetaroffentligheten. Vi nämnde ovan ABF:s tidskrift *Fönstret*, som under den här perioden ibland hade en lite mer radikal framtoning än ABF:s förbundsstyrelse riktigt ville. Här fanns mer generella diskussioner om historia, bildning, kultur och litteratur, emellanåt författade av nationellt bekanta humanister vi stött på i tidigare kapitel, som Sven Stolpe och Alf Ahlberg.¹²⁸ Men viktig var också fackförbundspressen. Tidningar som *Byggnadsarbetaren* och *Metallarbetaren* hade stor cirkulation – den senare hade exempelvis 1970 en upplaga på 350 000.¹²⁹ Dessa inkluderade ofta material som kan sägas gränsa till eller utgöra en form av humaniora. Detta har framhävts av bland andra Kristina Wallander i hennes studie av *Metallarbetaren* under 1900-talet. Här skrev författaren och folkbildaren Birger Norman de friare texter, rubricerade ”vinkelskott”, som utgjorde en ryggrad i hans produktion mellan 1958 och 1986, och här kunde Gunnar Gunnarson publicera långa litteraturhistoriska essäer; framför allt hade dylikt material en given plats under chefredaktör Gösta A. Svensson, som underströk vikten av vårdandet av den ”andliga” sidan av människan inom arbetarrörelsen.¹³⁰

Förlaget Rabén & Sjögren har nämnts ovan. Detta ägdes av Kooperativa förbundet, som därförutom var inblandat i annan förlagsverksamhet. Mer ideologiskt viktigt var dock Tidens förlag, som tog över Prismaseriens pocketutgivning under tidigt 1960-tal. Tidens förlag hade annars utmärkt sig under början av efterkrigstiden med att vara tidiga med bokklubbar, så kallade billighetsböcker, samt utgivning av litterära klassiker.¹³¹ Tiden var inte bara ett förlag – redan innan förlaget grundades fanns tidskriften *Tiden*, grundad 1908 av Hjalmar Branting. *Tiden*, som gavs ut av SAP med stöd av Tidens förlagsredaktion, har allt sedan dess varit ledande i socialdemokratisk idédebatt, en hemvist för den reformistiska arbetarrörelsens ledande intellektuella och politiker. För att höja blicken något från det lokala och i alla fall beröra den bredare frågan om humaniora inom arbetarrörelsens arenor ges avslutningsvis en kortare skildring av denna tidskrift mellan 1960 och 1975.

Vi har redan varit inne på hur socialdemokratins idédebatt och intellektuella intressen – särskilt under de så kallade rekordåren – mer varit riktade mot samhällsvetenskap, naturvetenskap och teknik än mot humaniora och klassisk bildning, liksom att det under den här perioden fanns en viss historielöshet eller -trötthet i samhället i allmänhet och inom arbetarrörelsen i synnerhet. Det ligger något i det, men det är också en bild som kan diskuteras. Det kunskapsinnehåll som återfanns i *Tiden* varierade över tid. Under Torsten Gårdlunds ledning under krigsåren blev den en bredare kulturtidskrift, en utveckling som vändes när Gunnar Myrdal tog över 1945 och flyttade tidskriftens fokus till politik, ekonomi och sociala frågor.¹³² Under vår period kan man nog säga att ett mellanting ligger närmast sanningen.

Både Gårdlund och Myrdal var ekonomer, och ekonomer, samhällsvetare och journalister var vanligare som *Tiden*-redaktörer än humanister, vilka annars ofta satt på kulturtidskrifters redaktörsstolar. Men undantag fanns. I mitten av 1960-talet var Gunnar Fredriksson redaktör under några år, 1963–1965. Fredriksson, som ett par år tidigare blivit licentiat i teoretisk filosofi vid Lunds universitet, gick sedan vidare till att bli chefredaktör för LO:s nyförvärvade tidningar, först *Stockholms-Tidningen* 1965–1966 och sedan *Aftonbladet* 1966–1980. Han fortsatte dock att skriva i *Tiden* och det i blandade ämnen: pressfrågor, kultur och kulturpolitik, men även snävare humaniorarelaterade teman, som idéhistoriskt inspirerad debatt, Thomas Paine och mystikens idéhistoria kopplad till national-socialismens irrationalism.¹³³

Fredriksson var inte ensam humanist på *Tiden*, särskilt inte under tidigt 1960-tal. Då bidrog ofta litteraturhistoriker med karriärer på eller utanför universitetet; nämnas kan Melker Johnsson, Victor Svanberg och Bo Bennich-Björkman. Om litteratur kunde också människor utan akademisk litteraturhistorisk examen skriva, som författaren Stig Carlson och fackföreningsmannen Bertil Nilsson. Litteraturhistoriska texter kunde behandla både politik och klassaspekter, vara inlägg i någon diskussion om författarens eller litteraturhistorieämnets identitet och roll, eller helt enkelt vara allmänna introduktioner till författarskap eller presentationer av nya litteraturhistoriska verk, till synes utan direkt koppling till politik eller arbetarrörelse.¹³⁴

STOCKHOLMS FIDNINGEN



Författare, litteraturvetare och andra humanister deltog också i diskussioner om andra ämnen som var relevanta för den socialdemokratiska idédebatten. Två flitiga pennor i den kohorten var den ovan nämnde filosofen Paul Lindblom och den yngre idé- och lärdomshistorikern Gunnar Eriksson, disputerad med docentbetyg 1962. Lindblom skrev närmast programmatiskt om litteratur och litteraturhistoria, men dessutom om ideologiska frågor.¹³⁵ Gunnar Eriksson, som var engagerad i socialdemokratiska studentföreningen Laboremus i Uppsala, skrev under tidigt 1960-tal i *Tiden* mellan färdigställandena av sin licentiat- och sin doktorsavhandling. Han skrev om något som låg nära hans doktorandstudier: en lång essä om 1800-talets naturvetenskap, men även om den samtida vänsterns belägenhet och om universitetspolitik.¹³⁶

Samtliga exempel ovan är från 1960-talets första hälft, vilket tycks vara en period då humaniora är vanligare förekommande och mer naturligt integrerad. För efter den här perioden kan man nog skönja en liten tematisk förskjutning. Humanisternas och humanioraämnenas utrymme minskar och skönlitteraturen tappar i betydelse under andra halvan av 1960-talet, även om undantag definitivt finns. Talande är kanske att när en licentierad litteraturhistoriker faktiskt uttalar sig så är det för att fördöma klassisk humaniora och hävda att denna bör ersättas av empiriskt inriktad grundforskning inom kulturområdet, liknande samhällsvetenskapen.¹³⁷

Detta vände dock igen och särskilt i början av 1970-talet fick framför allt skönlitteratur och historia åter större utrymme. Nu var det inte bara inlägg om litteratur och litteraturhistoria som trycktes, utan också faktiska litterära alster i form av poesi. Under tidigt 1970-tal presenterades internationella poeter som Pablo Neruda och Julio Cortázar och svenska som Helena Henschen och Birger Norman, som ju också var en central poet i *Vår Lösen*, vilket vi såg i föregående kapitel. Några större teman fanns, exempelvis en samling afrikansk ”gerillapoesi” och en om arbetsplatskamp i svensk lyrik och prosa – dessa har lite mer introducerande och kontextualiserande vidhängande texter.¹³⁸ I tematiken på de längre lyriksjoken kan

● **EFTER ATT GUNNAR FREDRIKSSON** tagit licentiatexamen i filosofi blev han redaktör på tidskriften *Tiden*. Därifrån värvades han till LO-ägda *Stockholms-Tidningen* i mitten av 1960-talet.

man nog ana 1960-talets radikaliserings och den nya vänsterns framsteg, som också påverkade delar av socialdemokratins.

Här fanns ännu en aspekt av ett stärkt intresse för humaniora. Åsa Linderborg har skrivit om en vändning inom socialdemokratisk idédebatt influerad av den allmänna vänsterradikaliseringen kring 1968. Här framhävdes vikten av marxistisk teori. Historiska studier av och diskussioner om arbetarrörelsens och socialismens historia, tolkade enligt mer radikal ram, blev vanligare.¹³⁹ Detta syns i och kring *Tiden*.

På sätt och vis förbådades detta av en diskussion kring Leif Lewins doktorsavhandling *Planhushållningsdebatten* 1967. Den ledde till en historiskt grundad idédebatt, inte minst i *Tiden*, som sällan förts sedan Herbert Tingsten skrev om socialdemokratins utveckling på 1940-talet. Lewin kan inte beskyllas för att ha representerat den nya vänsterns perspektiv eller ha haft någon revolutionär geist.¹⁴⁰ För den senare något radikalare idédebatten kan man i stället framhäva två personer som i efterhand är något bortglömda men som var mycket aktiva under denna period: Jan Lindhagen och Gunnar Gunnarson. Lindhagen var samhällsvetare och mellan 1969 och 1981 chef för Gruppen för samhällsstudier vid Socialdemokraternas partihögkvarter. Gunnarson hade studerat historia, filosofi och litteraturhistoria vid Stockholms universitet och hade efter en tid som kommunist närmat sig socialdemokratins. Han arbetade länge som redaktör på Tidens förlag vid sidan om det egna skriftställarskapet. Båda var intresserade av ett kunskapskomplex som innefattade samhällsvetenskap, idéhistoria, historia, filosofi och litteratur, men som ytterst syftade till att förstå arbetarklassens historia och socialdemokratins identitet och mål.¹⁴¹

Jan Lindhagen gav under 1970-talet ut en historik och analys av socialdemokratiska partiprogram, samt antologin *Bilden av Branting* (som bland andra Gunnarson och Tidens tidigare redaktör Dieter Strand bidrog med texter till). Gunnar Gunnarson gav under 1960- och 1970-talen ut ett flertal verk på Cavefors och Tidens förlag: om Lenin och den socialistiske teoretikern Georg Lukács, ett litteraturhistoriskt verk kallat *Dikten och demonerna* och, inte minst, böcker om socialdemokratiskt idéarv, arbetarrörelsens historia och utopismens idéhistoria.

Deras intresseområden avspeglades i deras författarskap i *Tiden*, där båda var flitiga skribenter. Gunnarson recenserade Louis Althusser, Lenin

och annan marxism och politisk idéhistoria, skrev långt om Karl Marx *Kapitalet* och en avhandling i idéhistoria om socialdemokratisk ideologi, samt deltog i annan idédebatt, inåt om socialdemokratien och utåt mot såväl konservatismen som 68-vänstern.¹⁴² Lindhagen var en stark propagandist för historisk kunskap och historiska perspektiv inom socialdemokratien, vilket han framställde i debatttexter och biografiska skildringar. Förutom detta recenserade även han marxistisk och historisk litteratur och skrev en lång essä om odalbonden i litteraturhistorien samt dennes bäring på socialdemokratisk dagspolitik.¹⁴³ Därutöver var annonser för både Gunnarsons och Lindhagens nya böcker återkommande, och dessa recenserades därtill i tidskriften.

Lindhagen var som sagt samhällsvetare, men propagerade återkommande för litteratur och historia. Gunnarson var litteraturhistoriker men skrev under 1970-talet mindre om litteratur just i *Tiden* och framträdde i stället som den främsta socialdemokratiska marxologen under en period då Marx och ideologisk debatt fått ett uppsving. Det fanns fler som stod för den här utvecklingen i *Tiden*, som under 1970-talet alltså återigen inkluderade en större del humaniora, i en vidare bemärkelse. I detta ser vi en form av sammansmältning mellan humaniora och samhällsvetenskap i ett bredare teorikomplex, som inte minst i och med den nya vänstern kommit att spela stor roll i samhällsdebatten. Mer om detta i bokens nästkommande kapitel.

Humaniora spelade alltså en inte obetydlig roll i den socialdemokratiska tidskriften *Tiden* under 1960- och 1970-talen. Samtidigt var tidskriften förstås långt ifrån humanistiskt dominerad. Många politikområden behandlades och tidens stora frågor och trender fick utrymme: bostadspolitik och internationella utblickar tog stor plats under de här decennierna. I *Tiden* skrev i princip alla ledande socialdemokratiska politiker, ofta om rena policyfrågor. Men humaniora var ett integrerat ämnesområde i tidskriften. I nummer 7 1960, då potentater som Tage Erlander, Gunnar Sträng, Ulla Lindström och Olof Palme deltog som skribenter, fanns också idéhistorielicentiaten Gunnar Eriksson insprängd, och när partiprogrammet diskuterades på 1970-talet företrädde Jan Lindhagen och Gunnar Gunnarson med självklarhet de marxistiska och historiska perspektiven.

Västtysk kontrast

Arbetarbildningen har stått sig stark i Norden. Studiecirkelns roll, framför allt i Sverige, har framhävts av internationella forskare som mer eller mindre unik internationellt sett.¹⁴⁴ En blick på Förbundsrepubliken Tyskland bekräftar detta. Bildningsinitiativ fanns förstås redan tidigt inom arbetarrörelsen även där, men man grundade inte någon central organisation på samma sätt som i Sverige, utan de olika delarna av arbetarrörelsen (facken, partierna, Kooperationen) hade sina egna organisationer. Dessa kunde också ägna sig åt yrkesutbildning, något som aldrig var fallet med ABF.¹⁴⁵

Den nazistiska perioden utgjorde ett kraftigt avbrott för arbetarrörelsen i Tyskland, eftersom rörelsen då motarbetades och förföljdes kraftigt. Nya organiseringsformer tillkom därför efter kriget, men inte heller då skapades någon direkt motsvarighet till ABF. Snarast har arbetarbildningen i Västtyskland utmärkt sig av att vara komplex och mångskiktad, föränderlig över tid och bedriven på flera olika nivåer, regionalt, men också inom olika delar av arbetarrörelsen. Svenska ABF knöt olika typer av internationella kontakter och när det gäller Västtyskland är det talande att utbytet under efterkrigstiden skedde med flera olika organisationer. ABF hade kontakter både med den socialdemokratiska tankesmedjan Friedrich-Ebert-Stiftung, kulturinstitutionen Goethe-Institut (som inte hör till arbetarrörelsen) och bildningsorganisationen Arbeit und Leben.¹⁴⁶

Den senare, Arbeit und Leben ("arbete och liv"), som grundades efter andra världskriget, är kanske den organisation som mest liknar ABF. Den är formellt politiskt obunden och öppen för alla, men framför allt riktad mot arbetarklassen och styrd av facken och tyska folkhögskoleförbundet. Den började med initiativ på regional nivå, men grundade 1956 en federal paraplyorganisation. Samtidigt som den i någon mån liknar ABF finns väsentliga skillnader. Det är tydligt att Arbeit und Leben vid grundandet hade ett tydligt fokus på vad man i Tyskland kallar *politische Bildung*: särskilt utifrån den nationalsocialistiska erfarenheten ville man utbilda människor till ett demokratiskt förhållningssätt. Den politiska bildningen har hängt kvar, och förutom detta har man också haft inslag av *berufliche Bildung*, alltså något som liknar kompetensutveckling knuten till yrkesarbetet, samt

haft en idé om kompensatorisk utbildning för arbetarklassen i ett utbildningssystem som varit väldigt skiktat.¹⁴⁷ Utifrån den dikotoma uppdelningen som bland andra Thomas Ginner gjort angående arbetarbildning kan man därmed hänföra den typen av verksamhet som bedrivits inom Arbeit und Leben till medborgarbildningen, det vill säga en mer instrumentellt inriktad samhällelig kunskapsformering, som tänks öka samhällsnyttan i mer direkt mening. Ginner ställer mot detta personlighetsbildningen, som har ett bredare och mer bildningsidealistiskt förhållningssätt, och inkluderar allmän bildning, estetisk fostran och personlighetsdanning. Denna har varit stark i ABF, men syns mindre tydligt i det tyska fallet.¹⁴⁸

Humaniora i arbetaroffentlighetens väv

De svenska studieförbunden för fri och frivillig folkbildning spelade en viktig roll för kunskapens rörelse i samhället under 1900-talet, inte minst under efterkrigstiden. De ökade statsstöd som infördes efter andra världskriget gav dem en stark position. Studieförbunden var oftast kopplade till kyrkor, nykterhetsrörelse eller politiska partier, och kongenialt med 1900-talets folkhemsepok var att Arbetarrörelsens bildningsförbund var störst.

Arbetarrörelsen var vid ABF:s grundande 1912 närmast en motoffentlighet, som genom en alternativ organisering utmanade samhällsordningen och förberedde de egna medlemmarna på att ta större plats i samhället. När socialdemokratien senare fick en central plats i det svenska politiska livet är det möjligen fel att tala om motoffentlighet, men det fanns fortfarande under 1900-talet en socialdemokratisk deloffentlighet som visserligen överlappade med den större svenska offentligheten. Det förekom personliga och idémässiga kopplingar mellan det lokala och det nationella, mellan studieförbund och idédebatt, mellan förlag, press och studiecirklar. I det göteborgska fallet ser vi hur det lokala bildningsarbetet fick stöd från det nationella: Ernst Wigforss och Tage Erlander besökte ABF och Folkets Hus, andra politiker som gjorde sig bemärkta hade en bakgrund i lokalt bildningsarbete. Det fanns också kopplingar mellan socialdemokratisk idédebatt och ABF – intellektuella på nationell nivå, som Jan Lindhagen och Paul Lindblom, gav ut texter som låg till grund för studiecirklar. I tidningen *Fönstret*, som inte ägnats någon mer ingående empirisk undersökning

här, möttes olika delar av rörelsen och olika kunskapsformer, här dryftade man nya studiematerial, rapporterade om ABF:s verksamhet på olika platser i landet och förde en bredare kultur- och idédebatt.

Publikationer som *Fönstret* och idétidningen *Tiden*, samt nationell och lokal dagspress, fungerade som mötes- och åskådningsplats för politisk debatt och informationsspridning om arbetarrörelsens verksamhet, men innehöll också presentationer och diskussioner om kultur och vetenskap. Därmed kan man hävda att dessa var en form av deloffentliga kunskapsarenor. Här har dock främst studiecirkelverksamheten undersökts som kunskapsarena. Studiecirkeln är en kunskapsarena i mer abstrakt mening än de andra vi analyserat, men tydligt är att den fungerade som en arena i den mening som tillämpas i boken: en plats där en viss typ av publik möter en viss typ av kunskapsaktörer, en viss typ av kunskap förekommer – och i allt detta finns en beständighet över tid.

Av de aktörer som bar upp studieförbundens bildningsarbete var pedagogen i form av cirkelledaren avgörande: inte någon expert på alla ämnen, men oftast kunnigare än cirkeldeltagarna och (internt) utbildad i själva cirkelledandet. Vidare behövdes föreningsmänniskor och organisatörer för att cirkelverksamheten skulle fungera. Dessa höll igång den infrastruktur som möjliggjorde cirkeln som arena. Vilgot Nilsson, som diskuterats ovan, iklädde sig båda dessa roller, och han var därtill kunskapsaktör i en tredje mening, genom att han skrev studiematerial som användes på cirkeln kunskapsarena. Arbetarrörelsen hade på så vis sina egna kunskapsproducenter, som skrev om humaniora utan att nödvändigtvis ha formell humanistisk utbildning.

Medborgarbildning eller politisk bildning i direkt mening förekom i ABF:s verksamhet, i form av samhälls- och demokratistudier, inklusive studier om fackligt engagemang. Men som nämnts innehöll arbetarrörelsens bildningsverksamhet i det svenska fallet mycket mer än så. Från och med det tidiga 1900-talet fanns en bildningsidealism enligt vilken danandet av hela personen både befrämjade rörelsens politiska syften och var ett mål i sig. Vissa typer av kunskapsområden kan tyckas mer främmande för arbetarrörelsens verksamhet i direkt mening, men ägde ändå beständighet på studiecirkeln kunskapsarena. Särskilt under efterkrigstiden kan praktisk-estetiska cirkelar räknas hit. Detta gäller också humaniora, som kanske

var något mer framhävd under tidigt 1900-tal, exempelvis hos Oscar Olsson, men aldrig försvann. Humaniora bar ofta ändå en arbetarrörelsens prägel. Den framstod därmed som något annorlunda inom ABF än exempelvis i en streckare i *Svenska Dagbladet* av Gunnel Vallquist eller Sten Carlsson. I studiecirkelarna om litteratur och historia ställdes ofta frågor om vad dessa kunde säga om de breda folklagrens liv, arbetarrörelsens framväxt, det lokala samhället man verkade i och så vidare.

Om man inkluderar språk var humaniora helt avgörande för ABF. Språkstudierna skilde sig från övriga humanioraämnen som litteratur eller historia och var närmast en form av färdighetsträning, men hör förstås till humaniora som ämnesområde. Inte minst i och med engelskans starka roll kan språkstudiet också kopplas till efterkrigstidens internationalisering och anglosaxifiering av Sverige. Detta är en roll för humaniora inom folkhems-Sverige som är värd mer uppmärksamhet, givet den kvantitativt stora plats den tagit.

Samtidigt som det fanns en beständighet i cirkelverksamheten som kunskapsarena, fanns vissa konjunkturer. Litteratur och historia tycks ha fått en något större plats under 1970-talet efter att ha varit nedtonade på 1960-talet. Undersökningen av humanioras roll i tidskriften *Tiden* visar hur humaniora inte var på konstant nedgång, men i viss mån skiftade karaktär. Under tidigt 1960-tal fanns det mer av allmän litteraturhistoria. Efter några år med mindre plats i tidskriften återkom skönlitteraturen i början av 1970-talet, då inte sällan litteratur från tredje världen, så att den också fyllde funktionen av att tillhandahålla en internationell utblick. Än mer plats än skönlitteraturen tog filosofi och idéhistoria. Dessa ämnen var då i mer direkt mening politiska och hade en tydlig koppling till samhällsvetenskapen. I den utsträckning man talar om tre kulturer – naturvetenskaper, humaniora och samhällsvetenskaper – kan man säga att gränsen mellan de två senare framträder som något suddig i den (del)offentliga kunskapsarkulationen. Detta är något som kommer att märkas även i nästkommande kapitel, då vi rör oss ytterligare något vänsterut på det politiska spektrumet och fokuserar på ett par socialistiska bokcaféers funktion som kunskapsarenor.